

April (21); Dagmar Schrader, Min lille Krokus (27).

LITTERATUR: (1) 462 55; (2) 455 24/3 1955; (3) 433t 193; (4) 51 8; (5) 431 27; (6) 361g 144; (7) 65 13/5 1954; (8) 65 4/2 1947; (9) 530g 139; (10) 397c 20; (11) 649b 12; (12) 417 1913,359; (13) 295d 15; (14) 710b 16; (15) 863b 29; (16) 417 1877,280; (17) 151 8,1935,481f; (18) 707b 23; (19) 490d 63; (20) 48b 17; (21) 789d 23; (22) 361 1. sml. 6; (23) 27d 12f; (24) 392f 37; (25) 523 12; (26) 789q 18f; (27) 809 23.

Gøgeurt, *Orchis*

PLETTET GØGEURT (*Orchis maculatus*), MAJ-GØGEURT (*Orchis majalis*) og TYNDAKSET GØGEURT (*Orchis masculus*) er vor vilde orkidé-floras mest almindelige arter; om foråret smykker de moser, fugtige enge og skove med deres blomsteraks i røde nuancer: ranke gøgeurter · har sommerfakler tændt *Lauritz Larsen* (1).

Mange af gøgeurternes folkelige benævnelser skyldes deres anvendelse som elskovsmidler (afrodisiaka), inspireret af nogle arters testelignende par ovale rodknolde, se s. 233f; Maj- og Plettet Gøgeurt har håndfligede knolde. Navnestoffet er – hvor anden kilde ikke anføres – hentet fra 689 2, 144ff.

Gøgeurt 1535ff blomstrer samtidig med gøgens tilbagekomst og kukken, desuden tilskrives fuglen en gejl natur; »vokser, hvor gøgen har kastet sit skarn« (Falster; 2); *gøgebid* 1546–1859, efterleddet hentyder vel til de dybt delte knolde; *vor frues finger* o. 1530 efter de håndformede knolde; *giljeurt* 1594ff til gilje = bejle, forføre; *gøgsgrød* slutningen af 1500-t med talrige senere forvanskninger og omtydninger: *gøgsgrå* 1648, *gøjserrod*, *gøgsgrøn* osv.; *Vorherres får* 1648–1838, *vor frues får* o. 1700, uvist hvorfor; *Guds hånd* 1688–1821, Jylland 1796 også *Vorherres hånd*; *jomfru Maries og fandens hånd*, *marihånd* 1786, Jylland og Sjælland 1796, *fandens sten* o. 1700, *hundenosser* 1648–1769, Himmerland, Sjælland og *hundetestikler* 1768; *hareurt* Ærø 1796, haren betragtes som et gejlt dyr, *rævenosser* 1799; *kukkerurt*, *-blomst* 1786–96, Fyn, Tåsinge, Langeland, VSjælland, Falster; *fårebræge* Jylland 1796ff måske fordi hyrde-dreng frembragte en brægende lyd ved at blæse mod et stramt udspilet blad, sml. *gederams* bd. 3 og *bøg* bd. 2; o. 1870ff: *kukkemandsur*t og *-blomst* Sønderjylland, *kukkerkam* Samsø, Fyn,

Plettet gøgeurt. (ES).

Gøgeurt fra Simon Paulli: *Flora Danica*, 1648.

kokkekam NVFyn, Lyø – kok = hane (blomsterfarven), *kukkerblad* MFyn, *kukkerrose* SFyn, *kukker* Fyn, Lolland, *kukkedåre* VFyn, Tåsinge – gøgen kunne *dåre* en pige σ : spå, om hun ville blive forført; *kukkerbukser* Lolland, »når den blomstrer, er vejret blevet så godt, at gøgen trækker sine bedste bukser på« (2), *bukse-gøg* Møn, rødparret kan minde om et par bukser; *storkeblomst* Sønderjylland og *storkeurt* SFyn, storken kom med foråret – og de nyfødte, men navnet kan også have et erotisk motiv; *tudseblomst* NJylland på grund af voksestedet, *svinepatte* Anholt efter rodfligene, *hestedrevel* og *oksedrevel* ØJylland, se kodriver bd. 3; *hestekodde* og *fandens nosse* Samsø, *nosseurt* MSjæl-

land, *fandens ræddersten*; *præstepik*, -pit, -pintel Jylland, den oprette blomsterstand er sammenlignet med erigeret lem, omtydet til en mængde euforismer, navnlig i Sønderjylland: *præsteprik*, -piger, -børn, -lilje, -rose m.fl. *præstekok* Fyn. Den ene knold er mørk og indskrumpen, den anden lys og spændstig, indeholdende reservenæring til næste forårs fremvækst: *hvide og sorte hånd* NJylland, Bornholm, *Vorherres hånd* og *fandens hånd* NJylland, *Vorherres hånd* og *den slemmes hånd*, *Guds hånd* og *fandens fod*, *Vorherres* og *fandens hånd*, alle VJylland, *herrens hånd* og *fandens hånd* Sønderjylland, *Vorherres finger* og *fandens kløer* Aalborgegnen, *Vorherres hånd* og *djævelens hånd* Fyn, *den slemmes kløer* og *djævekløer* Jylland (Smidstrup; 3), *fandens hånd* Jylland, *fandens fingre* Mors, *fandens klo* Røsnæs, *mariehånd* og *judashånd* Jylland, *Vorherres finger* NJylland, NSjælland, *Kristi femfingre* Himmerland (4), *herrefinger* NSjælland, *Herrens hånd* Bornholm, *fruens hånd* og *fandens fingre* eller *fruens hånd* og *fandens røv* Mors, *mariefinger* Samsø, Sejrø, *femfingerurt* Mors, *djævel* og *jomfru*, *trold* og *jomfru* og *munk* og *jomfru* Mors, *Adam* og *Eva* Vejleegnen (5), *djævelen* og *englen*, sml. s. 234; *marie-nøgler* M og ØJylland, rodfligene er sammenlignet med en nøglekam, jf. s. 233 og kodriver bd. 3, *Maries ko* (eller *køer*) ØJylland, knolden sammenlignet med yver; *jesublod* Als jf. Lukas 22,44 – de mørkebrune bladpletter stammer fra Marias tårer ved korsets fod (6), et sagn om Kristi blod i samme forbindelse er ikke optegnet i Danmark, men navnene *Kristi blodsdråbe* Tåsinge og *Vorherres blod* Tåsinge, ØSjælland; *ræverumpe* SFyn efter blomsterakset, *blåfår* Århusegnen, VJylland, *kattepis* ØLolland, blomsterne lugter kvalmt; *vild orkidé* Møn.

De mange djærve folkenavne gjorde gøgeurterne noget suspekter. På Ribeegnen blev en dreng af faderen lokket til at medtage en kurvfuld gøgeurter til kirkens pinseudsmykning – netop de blomster, degnen udtrykkeligt forbød børnene at plukke (7).

Færøerne: (Plettet Gøgeurt) *børkubondi* o. 1780ff, *børka* = roden af tormentil (bd. 3), der blev opfattet som en rund og trivelig kone, altså 'husbonden til børka'; *kapukóna*, *Adam* og *Eva* om planter med mørke og lyse blomster, men oprindeligt vel navn til rødparret; *marriustakkur* (stakkur = kjole, især brudedragt), *jomfru Mariu gras*; *ravnaleika*, *spóngras* (spon = ske, efter bladformen), *skýsgras*, *tjaldurgras* og -blad, *tjaldur* er strandskaden, Færøernes nationalfugl (8). – HJERTELÆBE (*Hammarbya paludosa*), en

i det øvrige Danmark ret sjælden, spæd moseplante: færøisk *nálgagras*, af nálg = stærk trang til samleje (9).

LITTERATUR: (1) 529c 188; (2) 783b o. 1870; (3) 488i 6.1,145; (4) 634 19188 (o. 1900); (5) 488i 4,1896, 614; (6) 622 153; (7) 830 1,1884,96; (8) 751 6f,43-45,47f,87,114,138,158,166,182; (9) 303 1,1940,276.

AFRODISIAKUM

Som en række folkelige tilnavne viser, skelner man mellem den lyse rodknold med positive kræfter og den mørke »onde«, som har modsat virkning. Sidstnævnte »kan derfor tjene dem, der har fornødent for kyskheds skyld, som munke og nonner, at ligge på den indtørrede rod om natten ... Således kan man af manges skrifter og meninger slutte, at en eneste urt kan gøre en både lystig og uduelig til naturens spil og leg [samleje]« (1648; 1).

I Jylland blev rodparret lagt i vand for at afgøre, hvilken knold der var den »rigtige«: fandens hånd eller judashånden med lange klør flød oven på, for den var falsk, men mariehånden eller Vorherres hånd sank til bunds (2); man sagde, at »den ene sejler, den anden synker« (Skiveegnen; 3).

Blev et menneske eller dyr gnedet med fandens hånd, sygnede det hen, men med Guds hånd blev det rask, »er prøvet på en hund« (Ribeegnen; 4). Et sundt menneske, som fik indgivet fandens hånd, gik fra forstanden, men fik patienten Guds hånd, kom han sig, »prøvet på en kat« (Mors; 5). Af den hvide knold kunne laves et sårhelende »gudshåndplaster« og stilles tandpine, med den sorte gøres fortræd og onde kunster (VJylland; 6).

Siden klassisk oldtid blev gøgeurternes testelignende knolde tillagt egenskaber, som det »er upassende at frembære til læsning for enhver stand og alder« (1838; 7) – der menes anvendelsen som elskovsmiddel (8).

Christiern Pedersen 1533, 63a, 69b: den impotente mand skal gnide kønsorganet med gøgeurt og drikke den knuste knold med vin, »thi den hjælper ham meget til at komme til sin magt igen«. Den knuste knold indgår også i et sammensat middel mod impotens. – Kan en kvinde ikke blive gravid, skal hun efter menses gnide sine ydre kønsdele med knoldsaften og manden gøre det samme, for »det hjælper dem begge meget, når de vil avle foster tilsammen ... og giver dem begge stor lyst og begæring dertil«. Optravet om foråret eller efter mikkelsdag 29/9 kan den anvendes om vinteren, knust og druk-

ket med vin, eller genitalia bades med et vinafkog. »Jeg kender ingen urt, som mere kan hjælpe mand og kvinde i denne måde, end den kan gøre«.

Henrik Smid 1546ff: »De svage mænd, som ikke kan bevare sig [coiere] med deres hustruer, må i deres mad bruge alle trinde søde og fuldkomne *satirions* rødder eller deraf gøre latværg« med gedemælk, honning og lang peber. »Forskrevne lægedom er (om den bruges rigtigt) nyttig til ægteskabets opholdelse«. Men de visne knolde er gode »til dem, som er indgivet i klostre og har lovet kyskhed, for de tilbagedriver og nedlægger ægteskabets leg, men få er de, som dem begærer«. På alle apoteker kunne dengang købes en latværg af gøgeurters knolde kogt i fåremælk, knust og tilsat honning, hvid peber, roe- og løgfrø m.m.; det er »en god og nyttig lægedom ... til at holde [bevare] menneskets slægt med, tjener svage mænd, heraf opvækkes de og bliver mægtige til Adams spil og leg. Tjener i samme måde de kolde, ufrugt-sommelige kvindfolk«. Nogle sylter knoldene i honning eller sukker, andre i den sirup, hvori syltet ingefær har ligget; dette syltetøj har samme kraft som latværgen, især for »de svage mænd, som til denne strid er udelige og forkølede«.

Holder karlen en stump af den hvide knold i munden, mens han kysser en pige, bliver hendes kærlighed vendt mod ham (Samsø), og et pulver heraf drysset i pigens drik har samme virkning; men en ondsindet tredje person kan liste sig til at drysse lidt af den visne knold i drikken, og så kommer hun til at føle afsky for karlen; pigerne kan gøre det samme over for mændene (Fyn; 9). Vil karlen være kæreste med en bestemt pige, skal han sove med blomsterne i armhulen og siden sørge for, at de svedgennemtrukne blomster kommer til at røre ved hendes bryst (Fyn; 10), sml. æble bd. 3. Han kan også anbringe den ene knold i pigens tøj, uden at hun ved det, så må hun føle kærlighed til ham, men den anden knold bevirker had (Viborgeggen 1871; 11). På Læsø var anvendelsen som elskovsmiddel i erindring endnu o. 1900 (12). Det skulle endog være nok til at gøre en pige gravid, at hun urinerede på en *kukblomst* (ØJylland; 13). Men den golde knold blev brugt, for at kvinder ikke skulle blive med barn (14).

Barselkvinder og jordemødre skal i ældre tid have benyttet en *marienøgle* til at fremskynde og lette fødselen (jomfru Marie blev ofte anråbt i barselnød) (15).

En ko, som ikke bliver brunstig eller med kalv,

skal have den hvide knold at æde, før den trækkes til tyren, og den mørke bagefter »for at holde på sæden«. Man lægger snittede gøgeurtknolde på koens foder (16), og siger, at orner, men ikke søer æder *gøgeliljer* (17). – På Færøerne koger man knoldene i drikkevandet til tyren for at gøre den parringslysten (1800; 18).

LITTERATUR: (1) 697 98; 830 5,1886,95f (Horsenseggen); (2) 488 4,1880,407 og 6,1883,292f; 830 8,1887,46; 19 145; 328e 120; (3) 161 1906/23: 1683; (4) 488i 4,1896,612; (5) 488i 4,614; (6) 903 86; 328e 120; 634 15489 (Mors); (7) 718 201; (8) 159 1956, 55–101; (9) 19 144f; 830 3,1886,80; (10) 519 35; (11) 783b; (12) 634 17923; (13) 488g 3,97; (14) 328e 122f; (15) 466 163; 228e 2,556 jf. XXXVIII; 195 11,1893,75; (16) 488 9,1888,14,127; 519 35; 107; (17) 398 1806,739; (18) 518 209.

ANDEN ANVENDELSE

Af den hvide rodknold koges salep, et mildt stoppende middel mod diarré, især hos spædbørn (1), den tørrede og knuste knold bruges som sago (2); »det var at ønske, at Asien ikke mere skulle trække penge for det, som landet [selv] tilbyder« (1796; 3). Under krigen med England 1807–14 blev rodknoldene anbefalet som brød-surrogat – »kun skade, at alle de orkidéer, som vokser i Danmark, næppe ville brødføde dets indbyggere i to dage« (4).

Et vinafkog tilsat honning giver et sårhelende mundvand, de knuste rødder et omslag på alle hævelser, »rensers og læger alle sår«, en latværg af knoldene mod svindsot og lungesygdomme (1500-t; 5). – Knoldene er anført i farmakopeen 1772.

Folk med »en vis sygdom« (syfilis?) drikker et dekott af den lyse knold (MJylland; 6). Spiser man om foråret de tre først sete gøgeurter, får man ikke koldfeber (malaria) det år (Langeland; 7).

Knoldene af de fleste arter bruges som erstatning for gummi arabicum (2).

LITTERATUR: (1) 488i 4,614; jf. 304 310; (2) 398 1806,780; (3) 739 1,374; (4) 639 3,1840–41,188; (5) 841 1577,94f; (6) 328e 120; (7) 19 145.

OVERTRO

En klog kone i Himmerland lod »urten med de to hænder« ligge under kirkens alterklæde tre højtider i træk, så kunne den give svar på tiltale (1), sml. alrune bd. 4. Med den tørrede rod på sig er man ved natтетid værnet mod spøgelseser; den fordriver hekse og St. Hans aften kan

man se dem ride til Bloksbjerg (2). Gøgeurt og perikon gravet ned under tærskelen til stalden eller sat over stalddøren beskytter dyrene mod troldtøj (MJylland; 3), gøgeurtknolde lagt i sien værner mælken og sikrer gårdens »smørlykke« (ØJylland; 4). Med en gøgeurt hentet af en svale, hvis rede man har tilstoppet, kan man åbne alle låse (5), sml. jernurt bd. 4.

Om en gøgeurt hedder det 1648 (6), at der fra hver blomst hænger »ligesom et firføddet dyr eller et lille menneskes legeme med udstrakte arme og adskilte knæ, uden hoved« (= den fligede underlæbe). Ole Borch mente 1673 at kunne finde hebraiske bogstaver og talcifre i blomsten (7). – Når visse dele af blomsten fjernes, viser sig en figur, der tydes som Marie med barnet eller en mand i en sæk (Jylland; 8), sml. stedmoderblomst bd. 2.

LITTERATUR: (1) 488i 6.1,311; (22) 830 3,1885, 15; (3) 328e 123; (4) 466 163; (5) 488j 6,196; (6) 697 97; (7) 49d 1,120f; (8) 830 2,94 og 12,158.

Valnød, *Juglans regia*

Højt bredkronet træ med fannede, efter gnidning aromatisk duftende blade, og stenfrugter bestående af en sten med lysebrun, rynket skal omgivet af grønt kødet men halvtørt lag, der knust farver huden brun.

Hjemmehørende i Sydeuropa og Orienten; almindelig plantet i haver og parker, på gårdspladser, som allé.

Valnød slutningen af 1300-t ff (walnutæ, walnøtæ etc.) = valsk eller vælsk (sydlandsk) nød i modsætning til den nordiske hasselnød; i stedsnavne, bl.a. Valnøddegård 1700-t ff Olsker sogn Bornholm; det grønne kød omkring stenen: *bus* Lolland-Falster og *fas* Bornholm, jf. hassel s. 256f.

LITTERATUR: 689 1,783; 148 10,268.

DYRKNING M.M.

Træet er kendt hos os siden middelalderen, i Svendborg er af valnød fundet en huggespån, der menes at stamme fra 1250–1300 (1), og det blev måske dyrket her allerede fra romersk jernalder (1a). I kong Hans' tid (o. 1500) blev plantet valnød ved klostrene (2), 1510 nævnes et lommefyrtøj anbragt mellem to valnødsaller (3), 1569 leveres 30 valnødtræer til Skanderborg slotshave, 1579 6 tdr. frugter til jule- og nytårs-